

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Źródła do badań statystycznych produkcji i zatrudnienia w przemyśle górnico-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego w XIX i początkach XX wieku

Author: Marek Nita

Citation style: Nita Marek. (2000). Źródła do badań statystycznych produkcji i zatrudnienia w przemyśle górnico-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego w XIX i początkach XX wieku. „Szkice Archiwalno-Historyczne” (Nr 2, 2000, s. 35-53)

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Marek Nita

Źródła do badań statystycznych produkcji i zatrudnienia w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego w XIX i początkach XX wieku

Przedmiotem analizy niniejszego artykułu są źródła i informacje statystyczne dotyczące liczby ludności, produkcji i zatrudnienia w przemyśle, szczególnie w górnictwie i hutnictwie, na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego. Terytorium to należy do mniej zbadanych regionów przemysłowych w Polsce. Jego dzieje nie zostały jeszcze napisane. Rozumiane jest w niniejszej pracy jako teren istniejącego od 1867 do 1914 roku powiatu będzińskiego guberni piotrkowskiej¹. W czasach wcześniejszych pod względem administracyjnym interesujący nas region wchodził w skład województwa krakowskiego oraz księstwa siewierskiego. Po upadku państwa polskiego w 1795 roku terytorium to znalazło się

¹ J. Jaros, *Zarys terytorialny Zagłębia Dąbrowskiego*. „Zaranie Śląskie”. 1968, z. 1, s. 41–49. W artykule tym autor szeroko wyjaśnił pochodzenie nazwy Zagłębia Dąbrowskiego i zasięg jego terytorium od połowy XIX wieku i do czasów współczesnych. Zob. też *Przewodnik po Zagłębiu*, Sosnowiec 1939; J. Pierzchała, *Legenda Zagłębia*, Katowice 1962; J. Ziółkowski, *Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960, s. 31–46; I. Pietrzak-Pawłowska uważała za teren Zagłębia „powiat będziński z Sosnowcem, Dąbrową Górniczą i Zawierciem”, cyt. za *Historia Polski* PAN, t. III, 1850/1864–1918, cz. 1, 1850/1864–1900 pod red. Ż. Kormanowej i I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1963, s. 537. Warto przypomnieć, iż termin „Zagłębie” utworzył w połowie XIX wieku naczelnik Zachodniego Okręgu Górniczego, Józef Cieszkowski, natomiast określenie „Zagłębie Dąbrowskie” na stałe zaczęto stosować w „Przeglądzie Technicznym” od 1897 r. i w wydawanym od 1903 r. „Przeglądzie Górniczo-Hutniczym”. Pierwszą książką, która w tytule nosiła nazwę „Zagłębie Dąbrowskie”, był „Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912”, Sosnowiec 1912. Nieco wcześniej niż w języku polskim nazwa „Zagłębie Dąbrowskie” pojawiła się w pracach rosyjskojęzycznych. (Dombrowskij Kamiennougolnyj Bassiejn), zob. *Trudy Ekstrjennogo Sjezda Uglepromyslennikov Dombrowskogo Bassiejna w Dombrowie w dekabrze 1895 g.*, St. Peterburg 1896. W czasach współczesnych nazwę „Zagłębie Dąbrowskie” użył w swojej pracy doktorskiej (opublikowanej) R. Szwed *Powstanie styczniowe w Zagłębiu Dąbrowskim*, Warszawa-Kraków 1978. R. Szwed dla przedstawienia wydarzeń politycznych, społecznych i gospodarczych wziął pod uwagę cały powiat olkuski (zob. s. 11), a nie tylko, jak sugerowałby tytuł, jego część zagłębiowską. Natomiast w publikacji *Dzieje robotnicze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*, Katowice 1986, jej autor J. Walczak nie określa terytorium Zagłębia Dąbrowskiego. Nowy podział Królestwa Polskiego na gubernie i powiaty nastąpił 1/13 stycznia 1867 roku na podstawie ustawy z 19/31 grudnia 1866 roku.

na obszarze zaboru pruskiego, tzw. Nowego Śląska. W latach 1807–1913 należało do Księstwa Warszawskiego (departament kaliski). Następnie, od 1815 roku, w Królestwie Polskim początkowo znajdowało się w obwodzie olkuskim województwa krakowskiego. W latach 1842–1845 przynależało do powiatu olkuskiego w guberni kieleckiej².

W latach 1845–1866 Zagłębie należało do guberni radomskiej. Pierwotnie rejon ten liczył 24,8 mil kwadratowych, obejmował 18 gmin, 8 osad i 213 wsi. W 1885 roku przyłączono do niego gminę Kromolów, uprzednio należącą do powiatu olkuskiego. Tym samym powierzchnia całkowita powiatu powiększyła się do 1390 km². Na obszarze tym mieszkało w 1867 roku 84 837 osób, czyli średnio na kilometr kwadratowy przypadały 62 osoby. W 1890 roku ludność wynosiła 171 098 osób (123 na km²). Według danych zamieszczonych w „Kalendarzu Zagłębia Dąbrowskiego” (na rok 1912) na dzień 1 stycznia 1911 roku na terenie powiatu mieszkało w dwóch prawnie istniejących miastach, tzn. posiadających prawa miejskie, Będzinie 49 105 osób i Sosnowcu 98 748 osób, razem 147 853 mieszkańców. Natomiast w ośmiu osadach (byłych miastach) mieszkało: w Czeladzi 8595, Kozięglowach 3157, Kromolowie 3464, Modrzejowie 3300, Mrzygłodzie 1964, Siewierzu 2985, Włodowicach 2095 i Żarkach 5427, ogółem 30 987 osób. Pozostała ludność Zagłębia zasiedlała wsie (w 19 gminach ogółem 228 920 osób). Razem więc powiat zamieszkiwało w 1911 roku 407 760 osób, a w 1912 roku – 448 148 osób. Bardzo interesujący był podział ludności według wyznań. I tak katolicy stanowili 81 proc., ludność wyznania mojżeszowego 13 proc., wyznania ewangelicko-reformowanego 3,1 proc. i prawosławnego 1 proc.³.

Źródła dotyczące zagadnień liczby ludności na terenie Zagłębia Dąbrowskiego, produkcji i zatrudnienia w przemyśle nie były omawiane w dotychczasowej literaturze przedmiotu⁴. W dziejach gospodarczych Zagłębia Dąbrowskiego w XIX i początkach XX wieku można wyróżnić dwa etapy:

² Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół Rząd Gubernialny Piotrkowski Wydział Administracyjny – Postanowienie Warszawskiego Generala Gubernatora o przeniesieniu gminy Kromolów z olkuskiego do będzińskiego powiatu z 19 VI 1885 roku. Ogłoszenie o tej decyzji pojawiło się też w „Petrokowskich Gubernskich Wiedomościach”, 1885 nr 26 z 29 czerwca. W literaturze historycznej niekiedy jest podawana błędna data 1890 r., zob. J. Ziemia, *Kształtowanie się proletariatu Zagłębia Dąbrowskiego 1865–1914*, Warszawa-Kraków 1980, s. 34; W. Trzebiński, A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918*, Warszawa 1956. [w:] „Dokumentacja Geograficzna”, 1956, z. 4.

³ S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920; J. Ziemia, *Kształtowanie się...*, tabela 4 s. 35; *Dwizenije nasielienija*. [w:] *Obzor pietrokowskoj gubernii*, 1891, 1913; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1, Warszawa 1880, s. 167.

⁴ W bardzo skromnym zakresie przedstawił to zagadnienie: J. Jaros, *Stan badań nad historią górnictwa i hutnictwa na ziemiach polskich w latach 1870–1918*, [w:] *Studia z dziejów górnictwa*

Pierwszy etap – to lata od 1795 do połowy lat sześćdziesiątych XIX wieku. W początkach tego okresu teren przyszłego Zagłębia Dąbrowskiego zajmują Prusy i próbują tu realizować etatystyczną politykę uprzemysłowienia. Kontynuowana jest ona w skromnym zakresie poprzez protekcyjną politykę, w latach istnienia Księstwa Warszawskiego, a następnie w okresie Królestwa Polskiego po 1815 roku. Jest to etap industrializacji wczesnokapitalistycznej, realizowanej dzięki zaangażowaniu ówczesnych władz autonomicznego Królestwa Polskiego, a po powstaniu listopadowym – Banku Polskiego i kapitału prywatnego. W pierwszej połowie XIX wieku powstały trwałe podstawy rozwoju gospodarczego przyszłego Zagłębia Dąbrowskiego. Do podstaw tych można zaliczyć wytworzenie się stałej wykwalifikowanej kadry roboczej, rozbudowę starych i wybudowanie nowych kopalń trzech podstawowych surowców – węgla, galmanu i żelaza. Stworzona też została wewnętrzzakładowa i międz Zakładowa sieć transportowa. Powstały trwałe powiązania rynkowe między produkcją surowcową i przetwórstwem. Do lat sześćdziesiątych głównie rozwijał się przemysł górniczo-hutniczy. Źródła statystyczne (dane liczbowe) z tego okresu występują głównie w materiale aktowym, dotyczą one działalności poszczególnych zakładów wytwórczych w Zachodnim Okręgu Górniczym w Dąbrowie. Dotarcie do tych danych jest jednak bardzo pracochłonne z uwagi na ich rozproszenie w różnych zespołach archiwalnych⁵.

Drugi okres rozpoczął się w połowie lat sześćdziesiątych XIX wieku i trwał do wybuchu pierwszej wojny światowej. Zapoczątkowało go uwłaszczenie w 1864 roku, co doprowadziło do zmian w strukturze społeczno-gospodarczej kraju oraz powstania w 1867 roku powiatu będzińskiego. Ustanowienie w 1869 roku cła na węgiel zagraniczny, a następnie przejście władz rosyjskich, od 1877 roku, do nowej protekcyjnistycznej polityki celnej, spowodowało rozszerzenie rynku rosyjskiego, który stał się odbiorcą produktów przemysłowych z Królestwa Polskiego. Z drugiej z strony, z Rosji, pochodziły potrzebne dla przemysłu Królestwa Polskiego rudy żelaza oraz bawełna. Dużą rolę odegrały zamówienia rządowe, jak również przeobrażenia techniczno-technologiczne (przezwrot techniczny). Poważny wpływ na rozwój wywarło wybudowanie nowych linii kolejowych: warszawsko-petersburskiej, warszawsko-terespolskiej, moskiewsko-brzeskiej, nadwiślańskiej, dąbrowsko-dęblińskiej i warszawsko-kaliskiej. Istotnym czynnikiem, który wpłynął na rozwój gospodarczy, był wprowadzony system kredytowy, a szczególnie założenie, po 1870 roku

i hutnictwa, t. I, Warszawa 1957, s. 107–128; M. Molenda, *Stan badań nad historią górnictwa i hutnictwa metali nieżelaznych w Polsce feudalnej*, tamże, s. 52–76; J. Pazdur, *Stan badań nad dziejami górnictwa i hutnictwa w Polsce w okresie rozwoju kapitalizmu (1764–1870)*, tamże, s. 90–106.

⁵ J. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku*, Warszawa 1975; W. Łukasiewicz, *Korpus górniczy w Okręgu Zachodnim*, [w:] *Spółczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1966, s. 7–110.

w Królestwie Polskim ośmiu banków akcyjnych. Są to lata właściwego wielokapitalistycznego uprzemysłowienia, realizowanego głównie dzięki napływowi obcego kapitału: niemieckiego, rosyjskiego, francuskiego oraz rodzimego (krajowego)⁶.

Do tradycyjnego górnictwa i hutnictwa dołączył przemysł włókienniczy, chemiczny, mineralny, papierniczy i spożywczy. Tym samym w Zagłębiu Dąbrowskim powstał wielogałęziowy ośrodek przemysłowy Królestwa Polskiego, jeden z najważniejszych (drugi co do ilości wydobycia węgla okręg górniczy) w Cesarstwie Rosyjskim. Wraz z powstaniem nowych gałęzi można wówczas zaobserwować na omawianym terenie stały wzrost liczby ludności, produkcji przemysłowej oraz zatrudnienia. W tym okresie pojawia się dopiero urzędowa oraz półoficjalna dokumentacja statystyczna. Pierwsze, systematycznie grupowane materiały statystyczne, pozwalają na porównywanie poszczególnych gałęzi przemysłowych.

Dla okresu pierwszego bazę źródłową stanowią wyłącznie źródła archiwalne. Brak prawie zupełnie danych statystycznych drukowanych. Historyk dziejów gospodarczych, badający przemysł na terenie Zagłębia Dąbrowskiego, może opierać się na materiale aktowym, przechowywanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Do najbardziej interesujących zespołów należą tam: Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, Warszawski Komitet Przemysłowy, Rada Administracyjna (protokoły z lat 1815–1867), Rada Stanu Królestwa Polskiego⁷. Z innych zespołów można wymienić: W Archiwum Państwowym w Łodzi – Anteriora

⁶ Cezura polowy lat sześćdziesiątych (1864 r.) jest umowna, ale zgodna z periodyzacją dziejów Polski, zaproponowaną w *Historii Polski* PAN, t. III cz. 1; A. Brożek, *Z problematyki kapitału górnośląskiego w górnictwie Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Katowicach”, 1958, nr 4., s. 156–181; S. Jasiczek, *Kapitał francuski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe SGPiS” 1959, z. 15, s. 77–93; tegoż, *Kapitał niemiecki w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego 1880–1914*, „Zeszyty Naukowe SGPiS”, t. XIX s. 91–113; B. Pełka, *Kapitał krajowy i obcy oraz pierwsze spółki akcyjne w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w latach 1878–1886*, „Rocznik Łódzki”, 12 (1967), s. 13–22; I. Pietrzak-Pawlowska, *Zagłębie Dąbrowskie i Okręg Łoary. Penetracja kapitału francuskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 1965, s. 785–809; Z. Pustula, *Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego 1876–1900*, „Kwartalnik Historyczny”, 1964, nr 4, s. 931–958; Z. Kormanowa, *Raport konsula francuskiego w Warszawie o kolonii i kapitałach francuskich w Królestwie Polskim w 1891 roku*, „Teki Archiwalne”, 9 (1963).

⁷ Por. woluminy tego zespołu pn. „Sprawozdanie węgla z kopalń rządowych w latach 1834–1859” i „Górnictwo i górnicy 1837–1859”. Są one skromniejsze niż akta Archiwum Górniczego z Dąbrowy Górniczej, ale dotyczą spraw najważniejszych (akta Wydziału Górnictwa Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu nie zachowały się). W nich obfity materiał statystyczny, dotyczący produkcji i rezultatów finansowych górnictwa z lat sześćdziesiątych XIX wieku. Brak indeksów utrudnia korzystanie z tego zespołu.; K. Konarski, J. Senkowski, *Materiały archiwalne do historii górnictwa w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, [w:] *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. I, Wrocław 1957, s. 479–498.

Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego (1807–1867), 3500 jednostek aktowych (dalej j.a.), w Archiwum Państwowym w Kielcach – Rząd Gubernialny Radomski (1845–1866)⁸, w Archiwum Państwowym w Katowicach zespoły Archiwum Górnicze z Dąbrowy Górniczej (z lat 1790–1918), 5553 j.a., 55,5 metrów bieżących akt. Gwarectwo hr. Renard (1790–1945), 3691 j.a., 45,8 mb. Pewne dane statystyczne istnieją też w zespołach akt miast Będzina, Czeladzi, Dąbrowy Górniczej, gminy Grodziec, Olkusko-Siewierskiej i Zagórza⁹. Także w tym przypadku brak dodatkowych pomocy archiwalnych (indeksów, sumariuszy) bardzo utrudnia ich wykorzystanie.

Informacje o wydobyciu węgla kamiennego i wytwórczości hutniczej zawarte są w półurzędowych publikacjach. Na szczególną uwagę zasługują prace urzędników–organizatorów życia gospodarczego w Królestwie Polskim. Opracowywali oni i opatrywali komentarzem dostępne im dane statystyczne. Są one dla nas wtórnymi źródłami statystycznymi. Z tego zakresu na podkreślenie zasługuje praca H. Łabęckiego „Górnictwo w Polsce...” z 1851 roku, w której autor opisał techniczną stronę produkcji żelaza, jego odlewania, kucia, otrzymywania stali, wydobywania węgla i galmanu. Zamieścił w niej też spis zakładów górniczych i hutniczych oraz dane dotyczące wielkości produkcji i zatrudnienia. Bardzo cenne jest zestawienie wydobytego węgla według kopalń do 1815 roku i za lata 1816–1832 (łącznie) i roczne od 1833 do 1840¹⁰. Dalsze dane odnośnie do wydobywania węgla (od schyłku XVIII do połowy lat sześćdziesiątych XIX wieku) pojawiają się w innych publikacjach H. Łabęckiego, A. Wiślickiego, D. Bociarskiego, W. Choroszewskiego, J. Poznańskiego oraz w „Ekonomiście” z lat 1867 i 1868, „Górnym Żurnale” – 1870–1890 i „Przeglądzie Technicznym”¹¹.

⁸ *Informator o zasobie archiwalnym Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Kielcach oprac. S. Marcinkowski i inni*. Kielce 1980; *Źródła do dziejów przemysłu i rzemiosła w XIX i XX wieku w zasobie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Kielcach*, pod red. Z. Guldona, Kielce 1984; J. Pazdur, *Materiały archiwalne do historii górnictwa i hutnictwa w zbiorach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Kielcach i Radomiu*. [w:] *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. 1. Wrocław 1957, s. 498–504.

⁹ E. Długajczyk, T. Fałęcki, *Archiwum Państwowe w Katowicach 1932–1997*. Katowice 1997.

¹⁰ H. Łabęcki, *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym, prawnym skreślił...*, t. 1. Warszawa 1851. Praca ta, z dużą liczbą danych statystycznych o charakterze półurzędowym, była i jest wykorzystywana przez historyków jako źródło historyczne, które bardzo trudno poddać weryfikacji z uwagi na niesprawdzalność zamieszczonych danych. Zwrócił na to uwagę A. Jezierski, *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*. Warszawa 1961, s. 53.

¹¹ H. Łabęcki, *Górnictwo krajowe*, [w:] *Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego*, Warszawa 1858; tegoż, *Górnictwo krajowe*, [w:] „Dziennik Powszechny” 1862, nr 1, 11, 12; tegoż *Rozprawa statystyczna o stanie kopalnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim*, Warszawa 1858; A. Wiślicki, *Węgiel kamienny i jego kopalnie w Polsce*, [w:] Jaworowski, *Kalendarz astronomiczno-gospodarski na 1857 rok*. Warszawa 1856; W. Choroszewski, *Kronika bieżąca*, „Przegląd Techniczny” 1875, s. 137–140 i 331–336 (analiza wydobywania węgla za lata 1873–1874);

Należy zwrócić uwagę, iż dane dotyczące wydobycia węgla pochodziły z urzędowych sprawozdań władz górniczych oraz gubernatorów i dlatego zasługują na dużą wiarygodność. Zostały one wykorzystane w pracach na temat rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, które powstały w końcu XIX i początkach XX wieku, takich autorów, jak J. Banzemer, L. Janowicz, J. Janzull, S. Koszutski, J. Poznański i W. Załęski¹². Coroczne informacje o globalnym wydobyciu węgla na terenie Królestwa Polskiego (Zagłębia Dąbrowskiego) od 1792 do 1865 roku i za dalsze lata zamieścił w swoich publikacjach K. Srokowski¹³. Nie podał on jednak źródła pochodzenia tych danych, ani metody ich zebrania, jak również sposobu obliczenia (przeliczenia miar). Dane K. Srokowskiego wykorzystali w swoich pracach, publikowanych w początkach XX wieku, a dotyczących rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim: L. Janowicz, S. Koszutski, J. Hoffman i inni. W czasach najnowszych dane te przyjęli bez-

Rozwój górnictwa krajowego. Krótki rys historyczny i statystyczny rozwoju przemysłu górniczego w przemyśle polskim, „Przegląd Techniczny”, 1876, t. 3, s. 86–90 i 168–177 (dane dotyczące wydobycia za lata 1833–1864); tegoż, *Produkcja węgla kamiennego, surowizny żelaza i cynku w Królestwie Polskim w ciągu ostatnich 25 lat*, „Przegląd Techniczny” t. 9 1880; D. Bociarski, *Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1873, z. 3; J. Poznański, *Proizwoditielnyje sily Carstwa Polskogo*, Petersburg 1880; *Statistisches Jährbuch über die Handels- und Gewerbetreibenden in Preussen und den Provinzen des Deutschen Reichs 1885*, Berlin 1886, t. II, s. 1–10.

¹² J. Banzemer, *Przemysłowość Królestwa Polskiego w roku 1880 wedle źródeł urzędowych*, Warszawa 1882; tegoż, *Obraz przemysłu w kraju naszym wedle najnowszych źródeł urzędowych*, Warszawa 1886; L. Janowicz, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, Warszawa 1907; W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, ludność i stosunki ekonomiczne*, Warszawa 1876; *Królestwo Polskie pod względem statystycznym*. Cz. 1 *Ludność, rolnictwo, górnictwo i finanse*, Warszawa 1900; Cz. 2 *Statystyka zajęć i przemysłu*, Warszawa 1901; tegoż, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908; tegoż, *Przemysł górniczy w Królestwie Polskim 1878–1888*, „Biblioteka Warszawska”, t. 2, 1890, s. 187–196; S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim 30-leciu (1870–1900)*, Warszawa 1905; tenże, *Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1901; tenże, *Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia*, Warszawa 1905; J. Janzull, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Petersburg 1887; J. Poznański, *Proizwoditielnyje sily Carstwa Polskogo*, Petersburg 1879.

¹³ K. Srokowski, *Ilość węgla wydobytego w kopalniach Zagłębia Dąbrowskiego za cały czas istnienia tego przemysłu*, „Przegląd Techniczny”, 1900, nr 25, s. 885; tenże, *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy”, 1906, nr 8, s. 245; tenże, *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim. Pamiętnik I Zjazdu Górników Polskich w Krakowie w 1907 roku*, Łwów 1907. Te dane też w K. Srokowski i J. Hofman, *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy” 1910, nr 9, s. 281. Z tego okresu pochodzi artykuł M. Schrotha, *Staatliche Steinkohlenbergbau in Neu-Schlesien 1795–1807*, „Kohle und Erz” 1909. Zawarte są tu dane odnośnie do wydobycia węgla w Zagłębiu Dąbrowskim za lata 1795–1807, pokrywające się z wielkością wydobycia podaną przez K. Srokowskiego.

krytycznie ekonomiści i historycy J. Jaros, J. Luksa, W. Długoborski, W. Puś i inni¹⁴.

Pomiędzy danymi dotyczącymi produkcji węgla w kopalniach zagłębiowskich, przedstawionymi przez K. Srokowskiego, a innymi opracowaniami, jak np. K. Piesowicza, występują różnice od kilku do kilkudziesięciu tysięcy ton. Odnosi się to szczególnie do okresu od 1840 do 1863 roku¹⁵. Bardzo ciekawy i obszerny artykuł „Współzawodnictwo węgla górnośląskiego na terenie Królestwa Polskiego. Studium statystyczne” opublikował E. Caspari w „Ekonomiście” (1912, t. III, s. 62–134). W pracy tej znajdziemy szczegółowe dane statystyczne o spożyciu (zużyciu) węgla na terenie Królestwa Polskiego. Interesujące dane liczbowe dotyczące funkcjonowania górnictwa i hutnictwa znajdzie też badacz w materiałach ze zjazdów przemysłowców górniczych Królestwa Polskiego.

Nie sposób ustalić corocznych wielkości wydobycia galmanu na terenie Zagłębia Dąbrowskiego. Znana jest produkcja tego surowca w skali Królestwa Polskiego tylko w niektórych okresach. Udało się natomiast znaleźć dane dotyczące wytwórczości cynku na omawianym terenie, ale tylko w latach 1850, 1854, 1855, 1860 i od 1864 do 1913¹⁶.

Jeśli chodzi o liczbę ludności zamieszkującej Zagłębie Dąbrowskie, to dokładne ustalenie jest niemożliwe. Podobnie trudno podać zatrudnienie w gór-

¹⁴ J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 23–24; tenże, *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*, Katowice 1984, tab. I, s. 193–194, oraz w wielu innych publikacjach tego autora, J. Luksa, *Rozwój wydobycia w kopalniach węgla kamiennego w Polsce w latach 1769–1948*, Katowice 1959. Nieco inne dane za lata 1870–1913 znajdziemy u L. Bałickiego, *Koncentracja i centralizacja potencjału ekonomicznego w górnictwie węgla Zagłębia Dąbrowskiego (1869–1913)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny »Sobótka«” 1976 nr 3, tab. I, s. 413; W. Długoborski, *Górnictwo i hutnictwo do 1918 roku*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem Polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 109–176; W. Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji*, Łódź 1984. Według J. Jarosa i W. Długoborskiego wydobycie wynosiło w: 1861 r. –132 670 t, 1862 r. –129 800 t, 1863 r. –220 000 t, 1864 r. –255 600 t.

¹⁵ K. Piesowicz, *Górnictwo saskowieckie*, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (maszynopis), s. 2, 3 i J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852–1886*, Warszawa 1963, s. 163. Według K. Piesowicza w 1861 r. –164 806 t, 1862 r. –189 511 t, 1863 r. –188 282 t i 1864 r. –225 015 t, natomiast według J. Łukasiewicza w 1861 r. –180 000 t, 1862 r. –197 000 t, 1863 r. –196 000 t i 1864 r. –225 000 t. Różnice mogą wynikać z odmiennie gromadzonych danych oraz z przeliczeń pudów (16,38 kg), jak też korców (1 korzec węgla dąbrowskiego wynosił 106,5 kg (128 litrów). J. Jaros zaakraglał korzec do 100 kg.

¹⁶ K. Srokowski, *Przemysł cynkowy*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy” 1903/04, nr 18, s. 499; *Przemysł cynkowy w przemyśle polskim*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy” 1906, s. 258; J. Dębicki, *Przemysł cynkowy. Szkic historyczno-gospodarczy*, Warszawa 1927; W. Długoborski, *Górnictwo...*, s. 132 i 134. Jednostką wydobycia galmanu w XIX w. była badia, której ciężar mógł wynosić od 164 do 280 kg, zaś badia rudy żelaza mogła ważyć od 195 do 260 kg, stąd w literaturze różne dane dotyczące wydobycia galmanu i rudy.

nictwie węgla, galmanu, żelaza, jak i w pozostałych zakładach przemysłowych. W literaturze historycznej dotyczącej dziejów górnictwa i hutnictwa pojawiły się bardzo skromne dane w odniesieniu do zatrudnienia w kopalniach węgla kamiennego. I tak Natalia Gąsiorowska-Grabowska ustaliła, iż w trzech rządowych kopalniach w 1828 roku zatrudniano 703 robotników, w 1833 r. – 533, w 1839 r. w czterech – 476. Według bardzo dokładnej analizy „rodowodów górniczych”, zawartych w zespole Archiwum Górnicze z Dąbrowy Górniczej, S. Kowalska rozpoznała, iż w 1849 roku w górnictwie rządowym pracowało 2700 osób, a w 1864 roku liczba robotników przysięgłych doszła do 3300¹⁷. Natomiast A. Wójcicki podał w swojej pracy, iż w 1839 roku w górnictwie rządowym było zatrudnionych 5030 osób¹⁸.

W jedynym rosyjskim źródle drukowanym, pochodzącym z omawianego okresu pt. „Postanowienija Uczrieditielnogo Komitietu”, Warszawa 1865, t. II, zamieszczono dane co do zatrudnienia robotników przysięgłych i najemnych w 1864 roku, podając ich liczbę 3911. W sumie informacje dotyczące zatrudnienia są sporadyczne, odnoszą się tylko do niektórych lat, uniemożliwiają badania porównawcze i przeprowadzanie analizy statystycznej. Dane statystyczne pochodzące z różnego materiału aktowego do omawianych zagadnień pojawiają się też w pracach W. Długoborskiego, J. Jedlickiego, A. Jezierskiego i K. Piesowicza¹⁹.

Dla drugiego okresu materiały statystyczne są bardzo bogate, tak archiwalne, jak i drukowane. Różnorodne tematycznie archiwalia badacz znajdzie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w St. Petersburgu. Na wymienienie zasługuje zespół Departamentu Górnictwa z lat 1870–1891, obejmujący akta wyłącznie zakładów górniczych, pochodzących z terenu Królestwa Polskiego. Akta obejmują bardzo ciekawy materiał do statystyki wydo-

¹⁷ N. Gąsiorowska, *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1922, s. 286–287, w drugiej pracy *Górnicy i hutnicy w Królestwie Polskim 1864–1866*, Warszawa 1957, tab. 5, s. 53 podaje liczbę zatrudnionych w 1864 r. w oddziale dąbrowskim Okręgu Zachodniego. W swoich ustaleniach wykorzystwała niedostępne dziś materiały ze spalonego w czasie II wojny Archiwum Skarbowego; S. Kowalska, *Robotnicy w górnictwie i hutnictwie rządowym Królestwa Polskiego (1831–1863)*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne I*, Warszawa 1970, s. 9–56; też, *Zagadnienie siły roboczej w górnictwie i hutnictwie rządowym Królestwa Polskiego w latach 1831–1864*, [w:] *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*, Warszawa 1958; S. Kowalska, E. Kaczyńska, *Struktura społeczna robotników Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1840–1870*, „Zaranie Śląskie” 1964, nr 2.

¹⁸ A. Wójcicki, *Instytucje fabryczne i społeczne w przemyśle Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

¹⁹ S. Kowalska, J. Jedlicki, A. Jezierski, *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*, Warszawa 1958; J. Jedlicki, *Nieudolna próba kapitalistycznej industrializacji*, Warszawa 1964; W. Długoborski, *Więź ekonomiczna między zagłębiami Górnśląskim i Dąbrowskim w epoce kapitalizmu (do 1877 roku)*, Katowice 1973; K. Piesowicz, *Zakłady górnicze w Sielcach. Monografia przemysłu dworskiego w poł. XIX wieku*, Cz. 2. *Dobra ziemskie na usługach przemysłu i początki górnictwa sosnowieckiego*, (maszynopis).

bycia, zatrudnienia i ekonomiki poszczególnych kopalń. Materiały te tylko w niewielkim stopniu zostały dotychczas wykorzystane przez historyków. Drugim ważnym zespołem jest pozostałość istniejącego od 1905 roku Ministerstwa Przemysłu i Handlu. W Departamencie Handlu znajdują się źródła dotyczące działalności towarzystw akcyjnych, które prowadziły swoją działalność na obszarze Zagłębia. Archiwalia zawierają informacje o powstaniu poszczególnych spółek, ich kapitale zakładowym, rezultatach produkcyjnych, zatrudnieniu, składach zarządów, bilansach i sprawozdaniach rocznych. W trzecim zespole – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – w Departamencie Spraw Ogólnych znajdują się roczne sprawozdania Gubernatora Piotrkowskiego, na którego terenie leżał powiat będziński. W sumie materiały archiwalne umożliwiają weryfikację drukowanych danych statystycznych, zamieszczonych w różnych źródłach i opracowaniach historycznych²⁰.

Bardzo cenne i niewykorzystane materiały archiwalne znajdzie historyk – badacz dziejów Zagłębia Dąbrowskiego w Archiwum Państwowym w Łodzi. Najważniejszym zespołem w tym archiwum, dotyczącym interesującego nas terenu, jest Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Piotrkowskiej (Starśy Fabričny Inspektor Petrokowskoj Guberni) z lat 1883–1914. Do zagłębiowskich zakładów przemysłowych odnoszą się sygnatury 2103–2894. Zespół zawiera ogólną korespondencję z urzędami i fabrykami, pisma w sprawie otwarcia i zamknięcia zakładów, zatwierdzenia przepisów obowiązujących w fabrykach, korespondencję dotyczącą strajków, skarg, karania robotników. Najciekawsza wydaje się korespondencja z poszczególnymi zakładami przemysłowymi. Każde przedsiębiorstwo ma osobną teczkę, która zawiera sprawozdania z działalności zakładu, przepisy porządkowe, tabele płac itp. W zespole znajdują się też spisy, wykazy statystyczne dotyczące liczby zakładów oraz wielkości zatrudnienia w guberni piotrkowskiej i powiecie będzińskim. Wymieniony zespół dotychczas nie został przez historyków spenetrowany nawet w minimalnym stopniu. Wobec niszczenia wielu archiwaliów zakładowych z terenu Zagłębia Dąbrowskiego materiał aktowy zgromadzony w tym zespole jest jedynym, który pozwala poznać powstanie i rozwój wielu przedsiębiorstw do 1914 roku. Trochę materiału statystycznego historyk znajdzie też w zespołach: Izba Piotrkowska Skarbowa (1868–1918), Urząd Gubernialny Piotrkowski do Spraw Fabrycznych i Górniczych (1887–1913), Wydział Administracyjny (1867–1918), Rząd Gubernialny Piotrkowski Kancelaria Prezydialna (1867–1914) i Wydział Budowlany²¹.

²⁰ *Centralnyj Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiv SSSR w Leningradie Putiewoditel*, Leningrad 1956.

²¹ *Wstęp do inwentarza Kancelarii Gubernatora Piotrkowskiego*. Oprac. L. Waszkiewicz, Łódź 1967; *Wstęp do inwentarza Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego, Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego*. Oprac. M. Bandurka, Łódź 1956. Na temat ustawodawstwa fabrycznego pisali:

Natomiast w Archiwum Państwowym w Katowicach, oprócz już wspomnianego ogromnego zespołu AGDG (Archiwum Górnicze z Dąbrowy Górniczej), na uwagę zasługują zespoły dotyczące większych zakładów przemysłowych z terenu Zagłębia Dąbrowskiego, jak Okręgowy Urząd Górniczy w Dąbrowie Górniczej 1884–1939, Gwarectwo hr. Renard z Sosnowca (1790–1945), Towarzystwo Bezimienne Kopalń Węgla „Czeladź” w Czeladzi (1896–1943), Towarzystwo Górniczo-Przemysłowe „Saturn” SA Czeladź (1862–1944), Towarzystwo Francusko-Włoskie Dąbrowskich Kopalń Węgla SA w Dąbrowie Górniczej (1877–1945), Franko-Polskie Towarzystwo Górnicze SA Dąbrowa Górnicza w Sosnowcu (1877–1943), Towarzystwo Górniczo-Przemysłowe „Będzin-Olkusz” SA Sosnowiec (1887–1937), Towarzystwo Górniczo-Przemysłowe „Saturn” SA Kopalnia „Jowisz” w Wojkowicach Kościelnych (1912–1945), Towarzystwo Akcyjne Kopalń Węgla „Flora” w Dąbrowie Górniczej (1886–1940), Grodzieckie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Przemysłowych w Grodźcu SA (1899–1944), H. Dietel SA Przemysł Włókienniczy w Sosnowcu (1878–1945), Zakłady Przemysłu Włókienniczego C.G. Schön SA w Sosnowcu (1883–1945), Towarzystwo Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza SA w Sosnowcu (1898–1944), Zakłady Przemysłu Cynkowego SA w Będzinie (1899–1944), Huta Bankowa w Dąbrowie Górniczej (1877–1945), Huta „Katarzyna” w Sosnowcu (1887–1944), Elektrownia Okręgowa w Zagłębiu Dąbrowskim SA w Będzinie (1914–1940), P. Lamprecht Fabryka Papieru w Sosnowcu (1889–1944), Towarzystwo „Elektryczność” SA Warszawa Zakłady w Żąbkowicach (1896–1914), Fabryka Szkła w Żąbkowicach (1896–1944), SA Przemysłu Cementowego „Wiek” w Ogrodzieńcu (1913–1945), Towarzystwo Fabryk Portland Cementu „Wysoka” SA w Wysokiej Łazy (1888–1945), Towarzystwo Zakładów Przędzalni Bawełny, Tkalni i Blicharni „Zawiercie” SA w Zawierciu (1845–1940), Towarzystwo Sosnowieckich Fabryk Rur i Żelaza w Zawierciu (1907–1944), Fabryka Łączników i WYROBÓW ŁANO-KUTYCH E. Erbe w Zawierciu (1906–1945), Fabryka Szkła d. S. Reich i Spółka w Zawierciu (1899–1945), Towarzystwo Budowy Kotłów Parowych i Maszyn W. Fitzner i K. Gamper w Sosnowcu (1901–1929), Towarzystwo Kopalń i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich SA w Sosnowcu (1890–1944).

Zespoły te liczą od kilkudziesięciu do kilku tysięcy jednostek archiwalnych. Wszystkie są zinwentaryzowane, ale nie wszystkie posiadają inwentarze archiwalne książkowe. Niektóre tylko kartkowe. Brak dodatkowych pomocy archiwalnych obniża ich wartość informacyjną. Można stwierdzić, iż wymie-

H. Altman, *Inspekcja fabryczna w b. Królestwie Polskim i jej akta w archiwach państwowych*, „Archeion”, t. 21 (1952), s. 27–57; S. Rosiak, *Inspekcja fabryczna guberni piotrkowskiej*, „Archeion” t. 23 (1954), s. 78–116; J. Fijałek, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1885–1894 w świetle materiałów inspekcji fabrycznej*, „Rocznik Łódzki” t. 12 (1967), s. 23–42.

nione zespoły archiwalne z uwagi na język występujący w aktach i dokumentach (rosyjski, francuski i niemiecki) oraz objętość (od 0,1 do 75 metrów), dotychczas były wykorzystane tylko w niewielkim stopniu. Duża szkoda, zawierają one bowiem szczegółowy materiał do poznania dziejów gospodarczych, szczególnie przemysłu Zagłębia Dąbrowskiego.

Do wykorzystania przez historyka pozostają też zespoły zgromadzone w Archiwum Państwowym w Częstochowie. Dotyczą one zakładów z terenu Myszkowa, jak Myszkowska Przędzalnia August Schmelzer SA w Myszkowie (1883–1944) i Fabryki Papieru i Celulozy Steinhagen i Saenger SA Fabryka Papieru w Myszkowie (1896–1945). Wymienione wyżej zespoły archiwalne pozwalają na zweryfikowanie danych zawartych w urzędowych materiałach statystycznych.

Bardzo poważnym drukowanym źródłem statystycznym do dziejów przemysłu Zagłębia Dąbrowskiego są roczne raporty gubernatorów, tzw. *priloženija gubernatora*, zwane też „obzorami”. Były one opracowane w oparciu o zestawienia statystyczne, sporządzane przez pisarzy gminnych, magistraty i zarządy powiatowe. Dane zbierano za pomocą kwestionariuszy, które wypełniali właściciele zakładów. Tak więc zawierają one niejako materiał z pierwszej ręki. Jedni badacze uważają „obzory” (sprawozdania gubernatorów) za mało wartościowe, bałamutne ze względu na ich niedokładność i negują w całości ich wartość jako źródła statystycznego. Uważają bowiem, iż brakuje w nich jasnych kryteriów klasyfikacyjnych zakładów przemysłowych, co daje fałszywy obraz o liczbie zakładów, zatrudnieniu i wartości produkcji. Inni historycy uznają „obzory” za jedno z bardziej wiarygodnych przekazów, ale i do nich należy podchodzić z pewną ostrożnością i krytycyzmem. Przyjmując sprawozdania za wiarygodne, postulują ich weryfikację przez źródła innego pochodzenia²².

„Obzory” jako źródła statystyczne były wykorzystywane od samego początku ich powstawania. Już na przełomie XIX i XX wieku posiłkowano się nimi w opracowaniach dotyczących dziejów przemysłu Królestwa Polskiego.

²² J. Ichnatowicz, J. Łukasiewicz, *W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 27–55; M. Orłow, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do 1914 roku*, Warszawa 1931, s. 103; J. Łukasiewicz, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1864–1900*, [w:] *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1962; Z. Pustula, *Początki kapitalizmu monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego*, Warszawa 1968, s. 120–121; J. Ichnatowicz, J. Łukasiewicz, *W sprawie...*, s. 33–34; E. Kaczyńska, *Sila robocza w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego 1870–1900*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne* I, Warszawa 1970, s. 96–97; O. Wyszomirska, *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870–1914*, Warszawa 1970, s. 10–11. Prawie cały komplet „obzorów” piotrkowskiej guberni z lat 1876–1912 znajduje się w Bibliotece Archiwum Państwowego w Łodzi, pojedyncze egzemplarze przechowuje też Biblioteka GUS w Warszawie.

Na wymienienie zasługują tacy autorzy, jak: J. Banzemer, D. Bociarski, S. Grabski, SA Kempner, S. Koszutski, E. Strasburger, H. Tennenbaum, W. Załęski. Do wymienionego źródła sięgają często historycy współcześni: B. Mikulec, W. Puś, O. Wyszomirska, J. Ziemia. W części „obzorów” – „Dwiżenije nasielienija” historyk uzyskuje dane statystyczne dotyczące liczby ludności powiatu będzińskiego od 1867 roku z podziałem na płeć. Natomiast w rozdziale pt. „Fabriki i zawody” znajdziemy informacje o zatrudnieniu robotników na terenie guberni i powiatu będzińskiego, w górnictwie, hutnictwie, przemyśle chemicznym, mineralnym, spożywczym, włókienniczym w latach 1873–1912. Zamieszczone dane są porównywalne, pozwalają badać wielkość zatrudnienia w poszczególnych gałęziach przemysłu, dynamikę ich wzrostu i strukturę.

Do drukowanej statystyki urzędowej należą opracowane przez Warszawski Komitet Statystyczny „Trudy Warszawskiego Statistycznego Komiteta”. W czterdziestu tomach przedstawiono pod względem statystycznym różne dziedziny życia Królestwa Polskiego (przemysłu dotyczą tomy 21, 22, 29). W sumie jednak przemysłowi poświęcono niewiele miejsca, ograniczając się do przedruku oficjalnej statystyki, którą czerpano z „obzorów”. Bardzo użyteczne dane źródłowe do poznania struktury ludności robotniczej Królestwa Polskiego oraz powiatu będzińskiego zawierają materiały powszechnego spisu przeprowadzonego w państwie rosyjskim z początkiem 1897 roku. Dane, chociaż pochodzą tylko z jednego roku, pozwalają poznać strukturę ludności robotniczej według podziału na „zawodowo czynną” i „zawodowo bierną”. Wyodróżniono aż trzynaście grup zawodowych, więc można poznać skład branżowy klasy robotniczej. Natomiast podział według płci umożliwia zbadanie udziału kobiet w zatrudnieniu²³.

Pod koniec XIX wieku w Królestwie Polskim powstaje inspekcja fabryczna. Za jej początek uważa się powołany w 1882 roku (przez Departament Przemysłu i Handlu Ministerstwa Finansów oraz Urząd Głównego Inspektora) – Urząd Warszawskiego Okręgu Fabrycznego, który swoim zasięgiem działania objął wszystkie gubernie Królestwa Polskiego, oraz wydany w tym samym roku ukaz o ochronie pracy małoletnich, uzupełniony rozporządzeniami z 5 i 12 czerwca 1884 roku, a następnie wprowadzenie ustawy z 3 czerwca 1886 roku „o nadzorze nad zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach pomiędzy fabrykantami i robotnikami”. Ta ostatnia ustawa obowiązywała tylko

²³ *Trudy Warszawskiego Statistycznego Komiteta dla diesiat guberni Carstwa Polskogo za 1901–1906 gody*, Warszawa 1907; *Czislennosti i sostaw roboczich w Rosii na osnovanii dannych pierwoj wsieobszczej pieriepisi nasielienija Rossijskoj Impierii 1897 g.*, t. 1, Petersburg 1906; *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis Rossijskoj Impierii 1897 g.*, t. I, VI, Petersburg 1904; S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

w Rosji. Jej rozszerzenie na Królestwo Polskie, gubernie warszawską i piotrkowską nastąpiło w 1891 roku, kiedy to powołano Piotrkowski Gubernialny Urząd do spraw Fabrycznych. Teren Zagłębia Dąbrowskiego podporządkowano dwóm rejonom, w Będzinie i Sosnowcu, z inspektorami na ich czele. Inspektorzy gromadzili dane o przemyśle w postaci ankiet, które wypełniali właściciele przedsiębiorstw. Ankiety te, co stwierdzili historycy, były nierzetelne, bezkrytycznie odnoszono się w nich do faktów, stosowano dane średnie, często podawano wyniki przybliżone i aktualny stan zatrudnienia (na dzień wypełniania ankiety). Nie wszyscy przedsiębiorcy zgłaszali się po odbiór ankiety²⁴.

Z działalnością inspekcji fabrycznej wiąże się bezpośrednio bardzo wiarygodne źródło drukowane „Swody otczotow fabrycznoj inspekciji” za lata 1901–1913/14. W źródle tym znajdziemy dane dotyczące liczby zakładów przemysłowych, stanu zatrudnienia, nieszczęśliwych wypadków, strajków, zarobków, karanie robotników, ilości maszyn i kotłów parowych. Zestawienia mają ogólny charakter, nie wymieniają poszczególnych zakładów, pozwalają jednak na weryfikację danych pochodzących z innych źródeł²⁵. Urzędowe drukowane rosyjskie źródła statystyczne pojawiają się dopiero w latach siedemdziesiątych XIX wieku. Pierwszą publikacją, zawierającą tylko wykaz przedsiębiorstw w Królestwie Polskim za rok 1869, był „Atlas statystyczny” D.A. Timirjajewa²⁶. Następny spis opracował P.A. Orłow dopiero 10 lat później w odniesieniu do stanu przemysłu za rok 1879. Z uwagi na fakt, iż w publikacji tej autor przyjął dolną granicę wartości produkcji na 2000 rubli, uległ zatarciu podział między zakładami rzemieślniczymi a fabrycznymi, nie dokonał też podziału na robotników dorosłych i młodocianych, ponadto nie podzielił ich według płci²⁷.

²⁴ J. Fijałek, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1885–1894 w świetle materiałów inspekcji fabrycznej*. [w:] „Rocznik Łódzki” t. 12 (1967), s. 25–26; W. Kula, A. Jezierski, E. Kaczyńska, *Wstęp*. [w:] *Źródła do dziejów klasy robotniczej...*, t. 1, cz. 2, s. 447. Autorzy ci uważają, że urząd Inspektora Warszawskiego Okręgu Fabrycznego powstał w 1886 roku, inni zaś, że w latach 1882–1884, między innymi H. Altman, *Ustawodawstwo fabryczne i inspekcja fabryczna*, „Archeion” t. 21 (1954), s. 27–57; K. Rusinek, *Z dziejów walk o ochronę pracy*, Warszawa 1957, s. 170–171; J. Jończyk, *Ochrona pracy kobiet i młodocianych w polskim przemyśle*, Warszawa 1961, s. 88–89; S. Rosiak, *Inspekcja fabryczna guberni piotrkowskiej*, „Archeion”, t. 23 (1954), s. 78–115. W artykule tym bardzo wyczerpująco autor omówił materiały archiwalne dotyczące działalności Starszego Fabrycznego Inspektora Piotrkowskiej Guberni z lat 1891–1914.

²⁵ *Swot otczotow fabrycznych inspektorow za lata 1901–1913*, St. Petersburg 1901–1914, był wydawany przez Wydział Przemysłu i Ministerstwa Finansów, nie obejmował jednak górnictwa i hutnictwa.

²⁶ D. A. Timirjajew, *Statisticzeskij atlas glawniejszych otraslej fabryczno-zawodskoj promyszennosti jawropiejskoj Rossii s polnymi spiskami fabrik i zawodow*, Petersburg 1873.

²⁷ *Ukazatel fabrik i zawodow jawropiejskoj Rossii s Carstwom Polskim i Wielikim Kniażestwom Finlandskom. Materiały dla fabryczno-zawodskoj statistiki*. Oprac. P. A. Orłow, Petersburg 1881.

Z lat osiemdziesiątych pochodzą trzy cenne spisy przedsiębiorstw: J. Janzulla, N. Illina, N. P. Langowago²⁸. W początkach XX wieku wydano kilka dalszych źródeł statystycznych²⁹. I tak w 1903 roku E. Warzar opracował i wydał „Spisok fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii”³⁰. Ostatnim przed wybuchem I wojny światowej wydanym źródłem były opracowanie D. P. Kandaurowa „Fabriczno-zawodskije predprijatija Rossijskoj Impierii”³¹ oraz półoficjalne wydawnictwa poświęcone statystyce spółek akcyjnych, ponieważ w Rosji nie prowadzono oficjalnej statystyki zaangażowanych w gospodarkę kapitałów obcych³².

Pojawiły się też źródła dotyczące tylko górnictwa i hutnictwa: „Sbornik statisticzeskich swiedienij gorno-zawodskoj promyszlennostiej Rossii w 1901 godu”, Petersburg 1904 i „Statisticzeskije swiedienija po obrabatywajuszczej promyszlennosti Rosijskoj Impierii za 1908 god.” Petersburg 1912. Ponadto wyszły zestawienia o charakterze nieurzędowym w języku polskim. Pierwszym wydawnictwem tego typu była opracowana przez L. Jeziorańskiego i kilkakrotnie wydawana (1904–1908) „Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim”. Kolejną tego typu pracę stanowił opracowany przez A.R. Sorokę „Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim 1910–1913”, Warszawa 1910–1913 i tego samego autora „Przemysł i handel Królestwa Polskiego”, Warszawa 1914. Analiza tego spisu wykazała, iż 30 proc. ogólnej liczby wszystkich zakładów posiadało pełną informację. Podobny charakter miały opracowanie Z. Pietkiewicza „Stan przemysłu w Królestwie Polskim wedle

²⁸ Dane za rok 1884 zawarte są u P. A. Orłowa, *Ukazatel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii i Carsiwa Polskiego*, Petersburg 1887; *Oczerk istoriczeskogo razwitiija fabriczno-zawodskoj promyszlennosti w Carsiwie Polskom*, Moskwa 1887; *Otczet N. Illina i N. Langowago po issledowaniju fabricznoj promyszlennosti w Carsiwie Polskom*, Petersburg 1888; *Po issledowaniju fabricznoj promyszlennostiej w Carsiwie Polskom*, St. Petersburg 1888; *Otczet I. I. Janzulla, Po issledowaniju promyszlennosti Carsiwa Polskiego*, Petersburg 1888. W 1893 roku ukazał się w Petersburgu kolejny spis *Fabriczno-zawodskaja promyszlennost i torgowla Rossii*, a cztery lata później *Pierieczek fabrik i zawodow* pod red. W. Michalowskiego i N. P. Langowogo.

²⁹ *Fabriczno-zawodskije predprijatija Rossijskoj Impierii*. Oprac. L. Jeziorański, Petersburg 1909.

³⁰ W Polsce jedyny egzemplarz znajduje się w bibliotece Archiwum Miasta Stolecznego Warszawy.

³¹ Petersburg 1914. Jedyny egzemplarz w Polsce znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

³² Zob. *Statistika akcioniernogo diela w Rossii* pod red. N. N. Puszkina, Petersburg 1897; *Ukazatel diejstwujuszczich w Impierii akcioniernych priedprijatij* pod red. W. A. Dmitriewa-Mamonowa, Petersburg 1903 i *Akcionierno-pajewyje priedprijatija Rossii* pod red. W. W. Ławrowa, Moskwa 1914. Dla poznania statystyki spółek akcyjnych w Rosji niezbędne jest sięgnięcie do A. E. Szepieliewa, *Akcjonarnaja statistika w doriewoliucionnoj Rossii*, [w:] *Monopoli i monstrannyj kapital w Rossii*, „Trudy Leningradskogo Otdielienija Instytuta Istorii Akademii Nauk SSSR”, t. IV, Moskwa-Leningrad 1962, s. 165–207; L. J. Szepielow, *Akcioniernyje kompanii w Rossii*, Leningrad 1973.

danych z 1910 roku zawartych w VIII „Roczniku Przemysłu i Handlu Królestwa Polskiego”, Warszawa 1912, oraz zestawienia statystyczne A. Krzyżanowskiego i K. Kumanieckiego, „Statystyka Polski”, pod red. W. Grabskiego, Kraków 1915, „Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego”, t. I, III, 1913–1915, R. Rosnera i J. Weinfeld, „Rocznik Polski. Tablice statystyczne”, Kraków 1917.

Dane statystyczne publikowano corocznie (na bieżąco) w wydawnictwach urzędowych. I tak informacje zbierane i opracowywane przez Centralny Komitet Statystyczny przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych obwieszczano w „Jeżegodniku Rosii”. Umieszczano w nim obszerny materiał statystyczny z różnych działów, w tym gospodarki. Od 1868 roku Ministerstwo Finansów wydawało „Jeżegodnik Ministerstwa Finansow”, podając materiał źródłowy odnoszący się do różnych gałęzi przemysłu. Duże przedsiębiorstwa – towarzystwa akcyjne ogłaszały swoje sprawozdania finansowe z działalności w „Wiestnikie Finansow Promyszlenosti i Torgowli”. Stan zatrudnienia i wielkość produkcji dla niektórych lat możemy znaleźć w „Sborniku Statisticeskich Swiedienij Gorno-zawodskoj Promyszlenosti Rosii”, zawierającym dane zbierane przez okręgowych inżynierów górniczych o górnictwie, hutnictwie oraz przemyśle metalowym i cynkowym od 1866 roku. Źródło to pozwala klasyfikować zakłady według potrzeb badawczych, grupować dowolnie szczegółowe dane statystyczne, porównywać, usuwać istniejące w innych źródłach błędy i przeprowadzać weryfikację.

Dokładne dane odnośnie do liczby ludności od końca lat sześćdziesiątych do wybuchu I wojny światowej na terenie Zagłębia Dąbrowskiego dla poszczególnych lat tego okresu występują w omawianych już „obzorach”, w ich części „Dwiżenij nasielienija”. Szczegółowsze informacje dotyczące struktury ludności robotniczej, ale tylko dla roku 1897, znajdziemy w opublikowanych materiałach przeprowadzonego w tym roku spisu powszechnego ludności w Rosji i Królestwie Polskim „Pierwaja wszeobszczaja pieriepis Rossijskoj Impirii 1898 g.” Petersburg 1904, t. LVI, dane dotyczące tylko powiatu będzińskiego na stronach 160–161. Wielka szkoda, iż badacz stosunków ludnościowych nie posiada tak wyczerpujących danych z innych lat.

Liczy z zakresu zatrudnienia, produkcji, mocy maszyn, ale tylko w kopalniach węgla kamiennego, były publikowane sporadycznie od 1874 roku w czasopiśmie „Przegląd Techniczny”, w dziale „Przemysł węglowy w Królestwie Polskim”. Szczegółowe dane roczne z poszczególnych kopalń pojawiają się w tym czasopiśmie od 1894 roku³³. Jednak dopiero od 1900 roku Rada Zjazdu

³³ Tabela wydobytego węgla w Królestwie Polskim od 1792 do 1899 r., [w:] „Przegląd Techniczny” 1900, s. 188. Dane dotyczące zatrudnienia w kopalniach Zagłębia Dąbrowskiego należących do grupy górnośląskiej przeanalizował A. Brożek w artykule *Z problematyki kapitału gór-*

Przemysłowców Górniczych Królestwa Polskiego zaczęła zbierać dokładne informacje liczbowe dotyczące wydobywania węgla, galmanu, żelaza, zatrudnienia w górnictwie, hutnictwie, przemyśle metalowym i płac. Do 1903 roku zebrane w ten sposób dane publikował „Przegląd Techniczny”, a następnie „Przegląd Górniczo-Hutniczy” w corocznych sprawozdaniach o stanie przemysłu górniczego³⁴.

Zbiorcze zestawienie wydobytego węgla za okres 1792–1910 historyk znajdzie w artykule K. Srokowskiego i J. Hofmana „Przemysł węglowy w Królestwie Polskim”, zamieszczonym w „Przeglądzie Górniczo-Hutniczym” 1910, nr 9. W tymże czasopiśmie ukazały się w latach 1901–1912 miesięczne sprawozdania dotyczące zatrudnienia w górnictwie, tak osób pracujących pod ziemią, jak i na powierzchni, wraz z uwzględnieniem górników i pracowników pomocniczych oraz podziału na płęć. Dane te pozwalają na przeanalizowanie struktury zatrudnienia w górnictwie w początkach XX wieku. Da się też zbadać zatrudnienie w górnictwie cynku i żelaza 1903–1909, ponieważ dla tych lat tylko zamieszczono dane statystyczne³⁵. W „Przeglądzie Górniczo-Hutniczym” znajdziemy też liczby dotyczące wydobywania i produkcji hutniczej za lata 1790, 1818, 1825, 1829, 1838, 1842/1875, 1876–1895 (z lukami 1879, 1881, 1886 i 1889) i już bardzo dokładne dla lat 1889–1913.

Literatura dotycząca dziejów przemysłu na terenie Zagłębia Dąbrowskiego do 1914 roku jest skromna. Wydawane prace do 1914 roku raczej opisowo traktowały o rozwoju przemysłu, ogólnie i fragmentarycznie wzmiankowały o przemyśle na terenie powiatu będzińskiego, niektóre mają statystyczne ujęcie i zawierają porównywalne dane liczbowe. Publikacje, które ukazały się w okre-

nośląskiego w górnictwie Zagłębia Dąbrowskiego. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej” 1958, nr 4, s. 155–181.

³⁴ Zob. tabela wydobytego węgla od 1792 roku „Przegląd Górniczo-Hutniczy” 1904, s. 559. Ciekawe dane statystyczne dotyczące górnictwa i hutnictwa od lat osiemdziesiątych występują też w sprawozdaniach ze Zjazdów Przemysłowców Górniczo-Hutniczych Królestwa Polskiego – *Trudy Pierwogo sjezda gornopromyszlennikow Carstwa Polskogo w gorodie Warszawie s. 18-30* (janwaria po 27 janwaria /7 fiewrala 1883, Petersburg 1883; *Trudy II sjezda gornopromyszlennikow Carstwa Polskogo w gorodie Warszawie s. 19(31)oktiabria po 26 okniabria (7 nojabria 1885 g.)*, Petersburg 1886; *Trudy III sjezda gornopromyszlennikow Carstwa Polskogo w gorodie Warszawie s. 27 fiewrala (11 marta) po 8-20 marta 1893 goda*, Petersburg 1893; *Trudy IV sjezda gornopromyszlennikow Carstwa Polskogo w gorodie Warszawie s. 28 nojabria (10 diekabria) po 5/17 diekabria 1896 g.*, Dombrowa 1897; *Trudy V sjezda gornopromyszlennikow Carstwa Polskogo w gorodie Warszawie s. 25 nojabria (7 diekabria) po 5/17 diekabria 1899 g.*, Dombrowa 1906; *Trudy VI sjezda gornopromyszlennikow Carstwa Polskogo w gorodie Warszawie s. 14(27apriela) po 21 apriela, 4 maja, 1903 g.*, Dombrowa 1903; *Trudy VII sjezda gornopromyszlennikow Carstwa Polskogo w gorodie Warszawie s. 4/17 maja po 9/22 maja 1910 g.*, Dombrowa 1910 (referat K. Srokowskiego, *O położeniu przemysłu węglowego w Królestwie Polskim*); *Trudy VIII sjezda gornopromyszlennikow Carstwa Polskogo w Warszawie s. 21 maja (3 ijunia) po 24 maja (6 ijunia) 1914 g.*, cz. I i II, Dombrowa 1914.

³⁵ Zob. tabela wydobytego węgla od 1792 roku „Przegląd Górniczo-Hutniczy” 1904, s. 559.

sie międzywojennym, niewiele wniosły do historii omawianego terenu. Po drugiej wojnie światowej, w ciągu przeszło pięćdziesięciu lat, powstało wiele wartościowych pozycji naukowych, które w mniejszym lub większym stopniu ujmowały dzieje gospodarcze Zagłębia Dąbrowskiego. Badania nad omawianym terenem prowadzili głównie historycy warszawscy, szczególnie w latach sześćdziesiątych, oraz w mniejszym stopniu historycy ośrodka katowickiego (Śląski Instytut Naukowy, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach). Badania uległy zahamowaniu w latach osiemdziesiątych, po zlikwidowaniu Śląskiego Instytutu Naukowego. Brak jednak do tej pory pracy, która by dogłębnie omawiała różne aspekty powstania i rozwoju Zagłębia Dąbrowskiego w XIX i początkach XX wieku³⁶.

³⁶ Na wymienienie zasługują prace do 1918 roku:

J. Banzemer, *Przemysłowość Królestwa Polskiego w roku 1880 wedle źródeł urzędowych*, Warszawa 1882; tegoż, *Obraz przemysłu w kraju naszym, wedle najnowszych źródeł urzędowych*, Warszawa 1882; J. G. Bloch, *Przemysł fabryczny Królestwa Polskiego w okresie dziesięciolecia od 1871 do 1880 z uwzględnieniem stanu jego poprzedniego*, Warszawa 1880; S. Czarnocki, *Budowa geologiczna utworów węglowych w Zagłębiu Dąbrowskim*, Dąbrowa Górnicza 1909; H. Chrapowski, *Krótki rys topograficzny i statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912; *Die Montanindustrie im Königreich Polen*, Katowice 1916; W. Grabski, *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1914; J. Hofman, *Przemysł żelazny w Królestwie Polskim*, Dąbrowa Górnicza 1915; J. Janzull, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim. Studium ekonomiczne*, Petersburg 1887; L. Janowicz, *Zarys rozwoju przemysłu w Polsce*, Warszawa 1907; tenże, *Statystyka Królestwa Polskiego (tablice statystyczne)*, 1905, zob. „*Ekonomista*”, t. II, s. 85–106; A. Maciesza, *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego*, Płock 1907; A. Kempner, *Geografia gospodarcza Polski*, Warszawa 1918; K. Kondratowicz, *Górnictwo*, t. I i II, Warszawa 1903; S. Koszutski, *Nasz przemysł wielki na początku dwudziestego stulecia*, Warszawa 1905; tenże, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu 1870–1900*, Warszawa 1903; tenże, *Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1901; *Królestwo Polskie* (prac. zbiorowa) Warszawa 1905; M. Lewy, *Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego*, cz. I i II, Warszawa 1915–1921; A. Maciesza, *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego*, Płock 1907; J. Poznański, *Próizwoditielnye sily Carstwa Polskogo*, Petersburg 1880; *Potrzeba uprzemysłowienia kraju i ogólne widoki rozwoju przemysłu na ziemiach polskich*, cz. I i II, Warszawa 1915; E. Rose, *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną. Przyczynek do tzw. teorii rynków wschodnich*, Poznań 1918; E. Strasburger, *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich 1915*, Warszawa 1916; H. Tennenbaum, *Bilans handlowy Królestwa Polskiego*, Warszawa 1916; A. Trojanowski, *Historia rozwoju przemysłu bawelnianego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910; W. Załęski, *Królestwo Polski pod względem statystycznym*, t. I–III, Warszawa 1900–1901.

Prace z okresu II Rzeczypospolitej:

B. Budkiewiczowa, *Ruch robotniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1890*, Mińsk 1934; A. Dzik, *Hutnictwo żelazne w Polsce*, Warszawa 1931; J. Domański, *Przemysł cementowy w Polsce*, Warszawa 1922; J. Dembicki, *Przemysł cynkowy*, Warszawa 1927; N. Gąsiorowska, *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1922; też, *Górnictwo i hutnictwo w Polsce, Lwów 1937*; też, *Przemysł metalowy Polski w rozwoju dziejowym*; M. Kantor Mirski, *Szkice z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego*, t. I–II, Sosnowiec 1931–1932; *Książka adresowo-reklamowa Zagłębia Dąbrowskiego dla przemysłu i handlu*, [b.m.] 1922; M. Lewy, *Wzajemny stosunek przemysłu Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego przed wojną*

Mimo obfitości materiału archiwalnego, opublikowanych źródeł statystycznych oraz wielu prac monograficznych, stan badań nad dziejami gospodarczy-

wszeczeńswiatową. Warszawa 1921; *Odrodzenie przemysłu i handlu polskiego*, pod red. A. Jackowskiego, t. I *Przemysł włókienniczy*, t. II *Przemysł górniczy*. Warszawa 1920; N. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do roku 1914*. Warszawa 1931; S. Rychliński, *Liberalizm gospodarczy w Królestwie Polskim po 1863 roku*. Warszawa 1930; E. Trenklerówna, *Polski przemysł hawelniany w początkach XX stulecia*. Warszawa 1925; E. Tomaszewski, *Przemysł hutniczy w Królestwie Polskim*. Warszawa 1919; J. Wiśniewski, *Konjunktura gospodarcza w Królestwie Polskim 1894–1903*. Warszawa 1931; A. Wóycicki, *Instytucje fabryczne i społeczne w przemyśle Królestwa Polskiego*. Warszawa 1920.

Z literatury po 1945 roku na uwagę zasługują następujące monografie:

W. Błaszczyk, *Będzin przez wieki*. Poznań 1982; K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*. Łódź 1979; K. Bajzer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX do 1939 roku*. Łódź 1958; Dąbrowa Górnicza, *Zarys rozwoju miasta*, pod red. W. Długoborskiego. Katowice 1976; W. Długoborski, *Więź ekonomiczna między zagłębiami Górnośląskim i Dąbrowskim w epoce kapitalizmu (do 1877 roku)*. Katowice 1973; *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*. Warszawa 1967; N. Gąsiorowska, *Górnicy i hutnicy w Królestwie Polskim 1864–1866*. Warszawa 1957; E. Gądek, *Zagłębie Dąbrowskie do 1945. Dydaktyczne materiały dokumentacyjne i bibliograficzne*. Muzeum Śląskie. Katowice 1991; J. Jaros i inni, *Kopalnia general Zawadzki 1785–1985*. Katowice 1985; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*. Wrocław 1965; tenże, *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*. Katowice 1984; A. Jezierski, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim w XIX wieku*. Warszawa 1964; tegoż, *Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1814–1914*. Warszawa 1967; E. Kaczyńska, *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami*. Warszawa 1970; S. Kowalska, J. Jedlicki, A. Jezierski, *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*. Warszawa 1958; R. Kolodziejczyk, *Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim 1815–1850*. Warszawa 1957; *Kopalnia „General Zawadzki”. Dzieje zakładu i zalogi*, pod red. H. Rechowicza. Katowice 1974; *Kopalnia »Sosnowiec«*, pod red. H. Rechowicza. Katowice 1976; *Kopalnia „Czerwona Gwardia”*, pod red. A. Topola. Katowice 1983; J. Łukasiewicz, *Przezwrot techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852–1886*. Warszawa 1963; M. Mazurkiewicz, *Zarys dziejów górnictwa*. Kraków 1991; J. Przemsza-Zieliński, *Poznaj swoją „małą ojczyznę”. Zagłębie Dąbrowskie i okolice*. Sosnowiec 1991; J. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*. Warszawa 1955; Z. Pustula, *Początki kapitalu monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*. Warszawa 1968; W. Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji*. Łódź 1984; L. Rosikoń, *Huta Szkla Gospodarczego »Zawiercie« 1884–1984*. Katowice 1985; J. A. Rzymelka, *Dzieje poznania geologicznego Górnośląskiego Zagłębia Węglowego do 1870 roku*. Katowice 1988; K. Sarna, *Czeladź. Zarys rozwoju miasta*. Katowice 1977; *Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta*, pod red. H. Rechowicza. Warszawa-Kraków 1977; *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały* pod red. J. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; O. Wysomińska, *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870–1914*. Warszawa 1970; *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, pod red. J. Pazdura, t. 2, 3. Katowice 1961; *Zawiercie. Zarys rozwoju powiatu i miasta*, pod red M. Grabani. Katowice 1969; J. Ziółkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*. Katowice 1960; J. Ziomba, *Kształtowanie się proletariatu Zagłębia Dąbrowskiego 1865–1914*. Warszawa-Kraków 1980; A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*. Warszawa 1974.

mi i społecznymi Zagłębia Dąbrowskiego w XIX i początkach XX wieku jest niezadowolający. Materiały statystyczne na obecnym etapie badań pozwalają jedynie dokładnie przeanalizować wydobycie węgla w kopalniach zagłębiowskich. Bardzo trudno ustalić dla kolejnych lat wielkość zatrudnienia w górnictwie, hutnictwie i pozostałych branżach. Nie sposób podać wielkości produkcji w hutnictwie, dla którego dokładne dane pojawiają się dopiero pod koniec XIX wieku. Tak więc przeprowadzenie analizy statystycznej w długich okresach czasowych jest utrudnione.

Rosyjskie źródła statystyczne, z uwagi na ustrój państwa, budzą wiele zastrzeżeń, szczególnie pod względem ich wiarygodności. Oficjalna statystyka rosyjska była poddawana krytyce nie tylko przez ekonomistów i statystyków polskich, ale i radzieckich. Należy zasygnalizować prace M. W. Plucha, „Oczerki po istorii statistiki w SSSR”, Moskwa 1955–1959 i A. J. Gozulewa, „Istoria oteczestwiennoj statistiki. Kratkije oczerki”, Moskwa 1955. Należy zwrócić też uwagę na to, iż pracownicy w urzędach, które gromadziły i opracowywały dane liczbowe, nie posiadali odpowiedniego przygotowania zawodowego. Uderza niedoskonałość kryteriów, według których prowadzono grupowanie statystyczne. Przeważa materiał surowy, nieogrupowany i nieopracowany. Nagminnie włączano zakłady rzemieślnicze do spisów przedsiębiorstw przemysłowych. Niejednokrotnie dowolnie przydzielano przedsiębiorstwa do gałęzi przemysłu, z którą fabryka niewiele miała wspólnego. Dzieleno przedsiębiorstwa na płacące akcyzę i nie płacące akcyzy. Nieraz grupowano przedsiębiorstwa według przetwarzanego surowca. Powszechny był umowny podział na „fabryki” i „zawody”. Warto zaznaczyć, iż w statystyce rosyjskiej przed 1914 rokiem uważano za przedsiębiorstwo tylko takie, które zatrudniało powyżej 16 robotników, bądź stosowało siłę mechaniczną.

Badania niewiele posuną się naprzód, jeśli nie wykorzysta się wskazanych w artykule zespołów archiwalnych, szczególnie z archiwów państwowych Łodzi i Katowic. Zespoły archiwalne dotyczące wielu zakładów z terenu Zagłębia mieściły się przez wiele lat (do 1997 roku) w oddziale będzińskim AP Katowice. Dostęp do nich był utrudniony z powodu czasu otwarcia pracowni naukowej, czynnej tylko dwa razy w tygodniu. Obecnie znajdują się w dobrych warunkach w magazynach w Katowicach i możliwość skorzystania z nich jest łatwiejsza. Chociaż pracę utrudnia brak dodatkowych pomocy archiwalnych.